

Repeääkö suhteemme luontoon? – Marx, kapitalismi ja ekologia

Kuusikymmentä vuotta sitten ilmestyi Rachel Carsonin teos *Silent Spring* suomeksi nimellä *Äänetön kevät* (Carson 1963). Kirjasta tuli yksi luonto- ja ympäristöliikkeiden perustavista teksteistä. Pian sen jälkeen ilmestyi Rooman klubin *Kasvun rajat* (Meadows, Meadows, Randers & Behrens 1972). Viimeistään näistä vuosista alkaa ihmisen luontosuhdetta problematisoivan kirjallisuuden aika. Rooman klubin teosta on päivitetty ja sen viimeisin editio ilmestyi 2022. Carsonin kritiikki kohdistui vain ympäristömyrkkujen käyttöön, kun taas Rooman klubi asetti laajemmin kysymyksen siitä, mitkä ovat väestön- ja taloudellisen kasvun rajat.

Kun tänä päivänä seuraa uutisia, saa jatkuvasti kuulla äärimmäisistä sääilmiöistä, metsäpaloista ja jäätiköiden sulamisesta maailman eri puolilla. On selvää, että ihmiskunnan luontosuhde on kriisiytynyt laajamittaisesti. Kyse ei ole vain kasvimyrkyistä tai väestönkasvusta, vaikka nekin ovat olennainen osa tätä kriisiytymistä. Ympäristökriisi näkyy peruuntumattomana ilmastonmuutoksena ja sen rinnalla kulkee luontokato ja sukupuuttojen aalto. Kyse ei ole ainoastaan kasvihuonepäästöistä, vaan myös globaaleista materiaalivirroista, luonnon monimuotoisuuden hupenemisesta, mikromuovista luonnossa ja niin edelleen (esim. BIOS 2018). Siksi esimerkiksi siirtyminen ei-fossiilisiin polttoaineisiin ei yksinään ratkaise ekologisia ongelmia.

Keskustelu antroposeenistä on reagoimista tähän luontosuhteen kriisiin. Antroposeenin käsitteellä viitataan uuteen holoseeniä seuraavaan geologiseen aikakauteen,

jona luonto ja sen prosessit ovat kokonaisuudessaan alisteisia ihmisen toiminnalle. Ihmisten toiminta muuttaa luontoa peruuttamattomasti. Antroposeenin käsitteellä on ansionsa, sillä se kiinnittää huomion siihen, että luontosuhteemme kriisi on ihmiskunnan keskeisin edessä oleva haaste. Se korostaa sitä, että käynnissä olevat luonnon mullistukset ja muutokset ovat pitkälti ihmisen toiminnan seurauksia. Antropologi voisi tosin huomauttaa, että ihminen on aiheuttanut dramaattisia muutoksia luonnossa koko ihmislajin olemassaolon ajan. Jo varhain ajettiin suurriistaa sukupuuttoon, ja Välimeren alueen vuorten rinteet hakattiin monin paikoin puustosta vapaaksi jo tuhansia vuosia sitten.

Materialistisen historiankäsitteilyn näkökulmasta luontosuhteen radikaali muutos liittyy nykyihmisen astumiseen maan kamaralle. Arviolta 200 000 – 100 000 vuotta sitten ihmiset ottivat harppauksen eteenpäin kyvyssään käyttää maailman muokkaamisen välineitä ja välittää toisilleen ne tiedot ja taidot, jotka noiden välineiden käyttöön liittyivät. Vaikka tuotantovoimat olivatkin alkuvaiheessaan vaatimattomia, ne olivat riittäviä irrottamaan ihmisen ennalta määrätystä biologisista lokeroista ja tekivät ihmisestä ekologisesti dominantin lajin, joka saattoi levitä maapallolla sinne, minne halusi. Ihmisen luontodominanssi oli silti pitkään paikallista, ja luonnon kanssa elettiin suhteellisessa tasapainossa. Tilanne alkoi muuttua radikaalisti teollisen vallankumouksen myötä, kun tuotantovoimien kehitys otti valtavan harppauksen eteenpäin, ja teknologioissa kiteytyvä ihmisen ”toinen luonto” alkoi kapitalistisen tuotannon myötä itsenäistyä suhteessa välitömiin tuottajiin. Antroposeenin käsite liittyy tämän murroksen tematisointiin ja käsittämiseen.

Marxilaisen kapitalismianalyysin anti tähän keskusteluun on siinä, että se korostaa ongelmien keskeisenä syynä olevan kapitalistisen talouskasvun ristiriitaisen logiikan, jossa luontoa rasittavan ylikulutuksen rinnalla kulkee rikkauksien kasaantuminen yhä pienemmän väestöosan taskuun, niukkuuden koskettaessa kasvavaa osaa ihmisistä. Antroposeenin sijaan marxilaisessa keskustelussa onkin puhuttu viime vuosina ”kapitaloseenistä” (vrt. Säynäjoki tässä numerossa), jolla on haluttu korostaa sitä, ettei ympäristötuhon taustalla ole mikään ihmiskunta sinänsä, vaan tietty tuotantotapa. Lisäksi toiset ihmiset kuluttavat huomattavasti enemmän luonnonvaroja ja aiheuttavat enemmän kasvihuonepäästöjä kuin toiset. Onkin vaikea kuvitella kohdallista analyysiä nykyisistä ympäristöongelmista ilman vallitsevan tuotantotavan analyysiä, vaikka monissa keskeisissä teoriasuuntauksissa, kuten Bruno Latouriin yhdistetyssä toimijaverkkoteoriassa, kysymys ei juuri tematisoidukaan (vrt. Havu tässä numerossa).

Marxilaisen tradition suhde ekologiseen kysymykseen ei silti ole ongelmaton. Työväenliike syntyi vastareaktionä kapitalistiselle tuotantomuodolle ja siihen liit-

tyvälle elävän työn alistamiselle kuolleelle työlle eli pääomalle. Marx puolestaan keskittyi tutkimaan ja analysoimaan näitä muodostumassa olevan kapitalistisen tuotannon suhteita ja lainmukaisuuksia. Marxin *Pääomassa* esittämän analyysin ytimessä on työn ja pääoman välisen vastakkaisuuden ja kapitalistisen tuotannon liikevoimien tarkastelu sekä lisäarvon tuotannon moninaisten seurauksien osoittaminen. Työväenliikkeelle luonnon puolustaminen merkitsi pitkään ennen muuta elävän työn puolustamista ja suojelemista. Ympäristö- ja luontosuhteen kokonaisvaltainen tarkastelu oli harvinaista, joskin John Bellamy Foster (2020) on osoittanut, että kysymys oli läsnä enemmän kuin usein on ajateltu. Neuvostoliitto ja muut ns. reaaliosialistiset valtiot omaksuivat tavoitteekseen taloudellisen kasvun ja erityisesti kulutuksen kasvun, jossa ne ryhtyivät kilpasille kapitalististen valtioiden kanssa. Luonto ei tematisoitunut suojeltavana resurssina, vaan vapaasti tuhlattavana voimavarana. Marxilainen ajattelu laajemmin ylipäättään ei ole ollut tästä ajattelutavasta täysin vapaa (vrt. Ruuska & Heikkurinen tässä numerossa).

Luontosuhteen kriisiin on vasemmistossa reagoitu eri tavoin. Karkeasti ottaen voidaan puhua kasvun eri tavoin kyseenalaistavista, osin kapitalismikriittisistä lähestymistavoista ja niiden osittaisena vastakohtana teknologiaan luottavista *green deal*-konsepteista (vrt. Sorsa tässä numerossa). Näihin suhtautuminen jakaa marxilaisia, kuten esimerkiksi viimeaikainen kiivas keskustelu Matt Huberin kirjan *Climate Change as a Class War* (2022) ympärillä osoittaa. Kaikki marxilaiset eivät suinkaan hyväksy Huberin tapaa arvostella talouskasvun kyseenalaistavaa degrowth-ajattelua sen keskiluokkaisuudesta. Keskeiseksi tässä kohdin muodostuu myös kysymys valtiosta ja valtiollisen politiikan mahdollisuuksista ja rajoista ekologisen kriisin edessä (vrt. Kumpulainen & Leinonen tässä numerossa).

Uudempi marxilainen keskustelu on tunnistanut Marxin ajattelussa aiemmin pimentoon jääneitä aineksia ja käsitteitä, joilla ympäristökriisiä ja siitä käytävää keskustelua voidaan lähestyä. Aiemmin kysymys luontosuhteesta oli toki ollut keskeinen muun muassa Frankfurtin koulun ensimmäisen sukupolven piirissä. Samoin Marxin nuoruudenkirjoituksissa teema on läsnä (ks. esim. Heiskanen 2010). Näihin filosofissävyytteisiin lähestymistapoihin verrattuna viime aikoina virinneesä kansainvälisessä keskustelussa on uutta ympäristöteeman tiukempi yhdistäminen Marxin poliittisen talouden kritiikkiin. Suomessa tällaista pyrkimystä edustaa lähinnä, nyt jo yli 20 vuotta vanha, Jukka Heiskasen toimittama kokoelma *Marx ja ekologia* (2001).

Tutkimus & kritiikki -lehden numeron 1/2023 päämääränä on päivittää tilannetta suomeksi ja välittää kansainvälisen keskustelun teemoja suomalaiselle yleisölle. Tämän pääkirjoituksen tavoite on puolestaan pohjustaa joitakin aiheeseen liittyviä yleisiä teemoja. Seuraavaksi esittelemme muutamia ekologian kannalta

keskeisiä teemoja Marxin poliittisen talouden kritiikissä, kuten Marxin ajatusta metabolisesta repeämästä, minkä jälkeen tarkastelemme ympäristökysymyksen, raaka-aineiden ja globaalin kapitalismin ongelmavyhtiä. Sitten pohdimme ekologisen kriisin ja marxilaisten emansipaatiokäsitysten suhdetta. Lopuksi esittelemme numeron sisällön.

Pääoma ja metabolinen repeämä

Lähtökohtaisesti marxilaisen lähestymistavan etuna on se, että siinä korostetaan talouden *materiaalisuutta*, sen riippuvuutta luonnonresursseista. Kuten Marx kirjoittaa:

Työ *ei ole* kaiken rikkauden *lähde*. *Luonto* on käyttöarvojen lähde (ja niistähän aineellinen rikkaus muodostuu!) yhtä suurena määrin kuin työkin, joka sinänsä on vain erään luonnonvoiman, ihmisen työvoiman, ilmenemistä.
(Marx 1875/1979, 525.)

Tuotannon materiaalisuus ja samalla myös luonnon merkitys käyttöarvojen lähteenä uhkaa kuitenkin kadota näköpiiristä kapitalistisessa taloudessa. Marxin mukaan ”määrätystä yhteiskunnallisen tuotannon muodosta seuraa [...] määrätty ihmisen suhde luontoon” (Marx 1861–1863/1965, 257). Marxilla oli jo varhain intuitio kapitalistisen yksipuolisen vaurauskäsityksen haittapuolista: ”Se käsitys luonnosta, mihin yksityisomistuksen ja rahan herruuden oloissa tullaan, on luonnon todellinen halveksunta, luonnon halventaminen käytännössä” (Marx 1844/1978, 97). Marxin mukaan raha on kapitalistisessa tuotantotavassa ”rikkauden absoluuttinen yhteiskunnallinen aineellistuma” (Marx 1867/2013, 138), sillä ”arvona tavara on rahaa” (Marx 1857–1858/1986a, 89). Marx korostaa kapitalistisen tuotannon kaksoisluonnetta, jolloin se koostuu sekä rahamuotoisista arvoista että materiaalisista käyttöarvoista, mutta hän katsoo kaksoisluonteen unohtuvan, kun tuotantoa tarkastellaan vain rahamuodossa, kuten kapitalistien kirjanpidossa tapahtuu (em., 244).

Marxilaisessa tutkimuksessa onkin korostettu, että kapitalistisessa talouskäytännössä hallitseva yksipuolinen rahasuureisiin keskittyminen on ekologisesta näkökulmasta rajoittunutta (esim. Burkett 1999, 79–98). Rahamuodossa varallisuus on esimerkiksi jaettavissa yhtäläisiin osiin (Marx 1857–1858/1986a, 90), kun taas ekosysteemit ovat kokonaisuuksia, joita ei noin vain voi jakaa osiin ja lähestyä pelkästään kvantitatiivisesti. Siksi pelkkä rahalaskenta ylläpitää ekologisesti ongelmallisia ajattelutapoja (Harvey 1996, 153–157). Marxin näkökulmasta on selvää, että talouden ymmärtämiseksi – saati ekologisten talouden luomiseksi – tarvitaan myös

suureita, joiden avulla saadaan ote talouden materiaalisesta puolesta, jonka rahalaskenta uhkaa häivyttää. Rahamuoto ei kuitenkaan ole Marxin keskeisin kritiikin kohde, vaan talouden materiaalisuuden unohtaminen tiivistyy hänen mukaansa pääoman kasautumisessa. Marxin mukaan pääoman ”jatkovana pyrkimyksenä on luoda enemmän lisäarvoa” (Marx 1857–1858/1986a, 265). Pääoman kasautumistarve on loputon, mistä seuraa jatkuvan talouskasvun vaatimus.

Marx korostaa *Pääomassa* materiaalisuuden ja rahamuotoista lisäarvoa maksimoivan tuotannon välistä jännitettä erityisesti tutkiessaan kapitalistista maataloutta. Kohei Saito (2016) on osoittanut, että kapitalistisen maatalouden 1800-luvulla huolta herättäneiden ongelmien merkillepano oli keskeistä Marxin poliittisen talouden kritiikille ja sai hänet kiinnittämään laajempaa huomiota kysymykseen luontosuhteesta. Marxin mukaan ”välittömään lähimpään rahavoittoon suuntautuvan kapitalistisen tuotannon koko henki” on ”ristiriidassa maanviljelyksen kanssa, jonka on turvattava toisiinsa liittyvien ihmiskupolvien pysyvien elinehtojen kokonaisuus” (Marx 1894/2015, 608), sillä voitontavoitteluun perustuva maatalous tuhoaa maan hedelmällisyyden, kun ravinteet eivät enää pala maahan, ja maa köyhtyy. Ajatus on edelleen ajankohtainen, vaikka tietyt Marxin kuvaamat rajoitteet on myöhemmin typpikierron nopeuttamisen myötä kyetty väliaikaisesti ylittämään (Mau 2023, 261–262). Erityisesti yhdysvaltalaisen *Monthly Review* -lehden päätoimittaja John Bellamy Foster (esim. 1999) on korostanut Marxilla olevan ajatus kapitalistisen tuotannon synnyttämästä ”metabolisesta repeämästä” ihmisen aineenvaihdunnassa luonnon kanssa. Marx kirjoittaa Fosterin siteeraamassa kohdassa:

Suurmaanomistus supistaa maanviljelyväestön jatkuvasti alenevaan minimiin ja asettaa sitä vastaan jatkuvasti kasvavan, suurkaupunkeihin suljetun teollisuusväestön; siten se luo olosuhteet, jotka aiheuttavat parantumattoman repeämän elämän luonnonlakien määräämään yhteiskunnallisen aineenvaihdunnan yhteyteen, minkä vuoksi maan voima joutuu hukkaan ja kaupankäynnin välityksellä tämä haaskaaminen kantautuu pitkälti yli oman maan rajojen. (Marx 1894/2015, 800–801.)

Ongelma pätee myös muihin samankaltaisiin aloihin, kuten suomalaisittain tärkeään metsäteollisuuteen, jonka kohdalla pääomaan perustuvan tuotannon seurauksena on Marxin mukaan ”kokonaisedun” vastaista luonnonvarojen ”tuhoamista” (Marx 1894/2015, 608; 1885/2014, 228). Marxilaista ajattelua onkin sovellettu myös suomalaisen ”kuitupuukapitalismin” analyysiin (Kellokumpu & Säynäjäkangas 2022). Pääoma ei kuitenkaan Marxin mukaan tyydy ainoastaan luonnon-

varojen ehdyttämiseen, vaan myös muokkaa luonnonprosesseja omiin tarpeisiinsa. Marx panee esimerkiksi merkille, että eläinperäisessä ruoantuotannossa tarve lyhentää pääoman kiertokulkuaikaa voittojen maksimoimiseksi johtaa jalostukseen, joka nopeuttaa aikaa, jonka karja tarvitsee teuraaksi kelvatakseen (Marx 1885/2014, 222). Tällä tavoin kapitalistinen tuotanto muokkaa ”luontoa” tarpeidensa mukaisesti, kuten Jason Moore (2015) on korostanut. Nykyaikainen ääriesimerkki tästä on broilerituotanto (Moore & Patel 2017, 3). Keskeinen Marxin ja Engelsin ajatus onkin ei pelkästään luontokäsitysten vaan myös ”luonnon” itsensä historiallisuus. Kuten he *Saksalaisessa ideologiassa* kirjoittavat, ”inhimillistä historiaa edeltävää luontoa” ei ole olemassa missään muualla kuin ”ehkä joillakin hiljan syntyneillä yksinäisillä Australian korallisaarilla” (Marx & Engels 1845–1846/1978).

Pääoman ensimmäisessä osassa Marx kirjoittaa, että ”kapitalistinen tuotanto kehittää [...] yhteiskunnallisen tuotantoprosessin tekniikkaa ja yhdistelmää vain siten, että se samalla vaurioittaa kaiken rikkauden alkulähteet: maan ja työläisen” (Marx 1867/2013, 454, vrt. 1861–1863/1968, 303). Kuten Christian Stache on korostanut, luontosuhteen problematiikka on läsnä läpi *Pääoman* kaikkien kolmen osan (Stache 2017, 409–525). Vaikka Marx ei tarjoa valmista ”järjestelmällistä analyysia yhteiskunnallisesta luontosuhteesta kapitalismissa” (em., 409), *Pääomasta* on selvästi luettavissa ajatus kapitalistisen tuotantotavan ja ”luonnon” välisestä ristiriidasta, jota James O’Connor (1988) on kutsunut ”kapitalismin toiseksi ristiriidaksi”. Ristiriita perustuu siihen, että vaikka tuotannon materiaalisuus uhkaa kapitalistisessa tuotannossa unohtua, pääoma ei kykene alistamaan ”luontoa” omalle kvantitatiiviselle ”huonon äärettömyyden” (Harvey 2018, 172–173) kuvaa-malle logiikalleen.

”Halpa luonto”, imperialismi ja vihreä ekstraktivismi

Ekomarxilaisessa keskustelussa on keskitytty enimmäkseen Marxin itsensä teksteihin. On tärkeää osoittaa, että ekologiset teemat ovat läsnä Marxin poliittisen taoududen kritiikissä. Tutkimuksen on silti pyrittävä Marxia pidemmälle, sillä vaikka ”luonto käyttöarvoina on läsnä *Pääomassa*, Marx ei kehittänyt erityistä sanastoa, joka kykenisi ilmaisemaan kapitalistisen tuotantoprosessin biofyysisiä ja ekologisia määreitä systemaattisesti” (Pineault 2023, 8). Tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteikö Marxilta löytyisi resursseja nykyongelmien käsittelyyn. Eräs hedelmällinen seikka on Marxin raaka-aineille antama merkitys osana kapitalistista tuotantoa. Marx kirjoittaa: ”kaikkalainen ajatus kollektiivisesta, päättäväisestä ja kaukonäköisestä raaka-aineiden tuotannon valvonnasta” on kokonaisuudessaan ”yhteensovittamaton kapitalistisen tuotannon lakien kanssa” ja rajoittuu korkeintaan poikkeukselli-

siin ”yhteisiin toimenpiteisiin suuren vaaran ja neuvottomuuden hetkellä” (Marx 1894/2015, 126–127). Huomio on hyvin ajankohtainen ja amerikkalainen Jason Moore (2015) onkin pyrkinyt integroimaan ekologisen ulottuvuuden marxilaiseen teoriaan kapitalismin kriiseistä ja kehityksestä tältä pohjalta.

Moore korostaa, että kapitalistinen tuotanto edellyttää ”halvan luonnon” eli halpojen raaka-aineiden saatavuutta. Tätä hän perustelee erityisesti *Pääoman* kolmannen osan luennalla. Siinä Marx kirjoittaa, että ”sitä mukaa kuin työn tuotantovoima kehittyi, raaka-aineen arvo muodostaa jatkuvasti kasvavan osan tavartuotteen arvosta” (Marx 1894/2015, 115). Siksi Marx korostaa, kuinka ”tärkeää raaka-aineen alhainen hinta on teollisuusmaille” (em., 113), sillä ”raaka-aineen hinnan kohoaminen voi rajoittaa tai ehkäistä koko tuotantoprosessia” (em., 117). Kapitalistisen tuotannon dynamiikalla on kuitenkin taipumus johtaa pullonkauloihin raaka-aineiden saatavuudessa, jolloin seuraa raaka-aineiden suhteellinen ”alituotanto” (Marx 1894/2015, 125–126). Kuten Michael Perelman (1987, 27–55) on huomauttanut, luonnonresurssien niukkuuteen liittyvää kysymystä ei useinkaan huomioida Marxin kriisiteoriaa käsiteltäessä, vaikka Marxilla se on selvästi läsnä. Vaikka esimerkiksi ”metallien” ja ”hiilen” tuotantoa voidaan lisätä helpommin kuin maa- tai metsätaloustuotantoa, ”siitäkin tulee vaikeampaa kaivosten ehtyessä” (Marx 1861–1863/1968, 360). Tällöin raaka-aineen arvo kohoaa (Marx 1894/2015, 734), millä on kielteisiä seurauksia kapitalistille, sillä: ”Edellytysten ollessa muuten samoja voiton suhdeluku on käänteisessä suhteessa raaka-aineen arvon suuruuteen.” (Em., 118.) Marxin mukaan halpojen raaka-aineiden saatavuus on kuitenkin ennakkoehto teollisuuden kehittymiselle. Kapitalistinen tuotanto törmää siis rajoitteisiin tuotannolle välttämättömien raaka-aineiden saatavuudessa. Moore kutsuu tätä ”ekologisen ylijäämän laskutendenssiksi” (Moore 2015, 91–109), joka on ongelma, johon kapitalismi kehittyessään väistämättä törmää ja joka altistaa sen kriiseille.

Marxin mukaan pullonkaulojen estämiseksi raaka-aineita tuodaan ”etäällä olevilta” ja aiemmin ”vähemmän käytetyiltä tai kokonaan käyttämättä jääneiltä tuotantoalueilta” (Marx 1894/2015, 126, suomennosta korjattu). Marx muistuttaa, että kapitalismissa annetun tuotannonalan tuotannonehdot ovat aina kyseessä olevan alan itsensä ”ulkopuolella”, jolloin tuotannon edellytyksenä ovat ”maailmanmarkkinat ja näin ollen niiden toimintojen, kanssakäymisten muotojen, tarpeiden jne. kokonaisuus, josta ne muodostuvat” (Marx 1857–1858/1986b, 19, suomennosta korjattu). Kuitenkin kapitalistisen tuotantotavan laajeneminen on Marxin mukaan väkivaltainen prosessi, sillä ”tapa, jolla kapitalistinen tuotanto laajenee [...] uusintaa täysin sen tavan, jolla se syntyi” (Marx 1861–1863/2018, 456). *Pääoman* väkivaltainen ’alkuperäinen’ kasautuminen, jossa ”pääoma tulee maailmaan tih-

kuen verta ja likaa kaikista huokosistaan” (Marx 1867/2013, 680), siis toistuu kapitalismin laajetessa. Toinen tapa ylittää (väliaikaisesti) ekologisen ylijäämän las- kutendenssi on se, että pääoma löytää uusia, vielä käyttämättömiä raaka-aineita, joilla korvata aiemmat. Mooren (2015, 112) mukaan paras esimerkki tästä on fossiilisten polttoaineiden historia, johon viimeaikaisessa keskustelussa onkin keskityt- ty laajalti (ks. Malm 2016). Kapitalismin historiaa voidaan Mooren (2015, 141–168) mukaan tarkastella jatkuvasti uusien ”halpojen luontojen” luomisena, joista ny- kyesimerkiksi käyvät öljymarkkinat mullistanut liuskeöljy tai uuden teknologian ja muun muassa sähköautojen edellyttämät mineraalit.

Kapitalistisen tuotannon kehitys on siis Mooren mukaan sisäisessä yhteydessä luonnonprosesseihin. Hänen mukaansa tämä huomio problematisoi ”metabolisen repeämän” käsitteestä helposti seuraavan miellelyhtymän siitä, että kapitalismi tar- koittaisi ihmisten ”irtautumista”, ”eroa” tai ”vieraantumista” yksikössä hahmote- tusta luonnosta (Moore 2015, 83–84). Esimerkiksi Kohei Saito käsitteellistää asiaa näin, kun hän kirjoittaa, että ”Marxin kommunistisen projektin tavoite on maan ja ihmisten välisen ykseyden tietoinen palautus” (Saito 2016, 45). Mooren mu- kaan tällainen käsitteellistämistapa on harhaanjohtava: ”Sen sijaan, että kapitalisti- nen sivilisaatio olisi erottanut ihmiset luonnosta, se on sekoittanut yksilöllisen elä- mäntoiminnan elämän verkkoon, jonka keskinäisyhteydet ovat paljon tiuhempia, maantieteellisesti laajempia ja läheisempiä kuin koskaan aiemmin” (Moore 2016, 12). Kuten Nora Räthzel on todennut, Mooren lähestymistapa, jossa tarkastel- laan kapitalistisen tuotannon toimintaa ”historiallisessa luonnossa”, on hedelmäl- linen analysoitaessa kapitalismin kehitystä ja muuttuvaa suhdetta luonnonvoimiin ja -resursseihin (Räthzel 2021, 80–83). Esimerkiksi Nancy Fraser on hyödyntänyt Mooren ajatuksia analysoidessaan kapitalismin historiallisia ”sosioekologisia kas- sautumisregimejä” (Fraser 2022, 75–114).

Mooren mukaan kapitalismin riippuvuus ”halvasta luonnosta” tarkoittaa sitä, että pääoman kasautuminen edellyttää ”laajamittaista keinovalikoimaa imperia- listisia maiden yksityistämisiä ja ’ilmaisen luonnonvoiman’ haltuunottoa” (Moore 2015, 174). Tämä muistuttaa Rosa Luxemburgin (1913) ajatusta siitä, että ei-kapita- listinen ulkopuoli ja sen imperialistinen haltuunotto ovat jatkuva välttämättömyys kapitalistiselle taloudelle. Kuitenkin Luxemburgin alikulutusteoreettisen argu- mentin päälinja on, että kapitalismi tarvitsee ulkopuoltaan tyydyttääkseen kysyn- nän tavaroille, jotka muuten jäisivät myymättä (Dörre 2009/2015, 26–27; Harvey 2003, 138–140). Mooren argumentin erottaa Luxemburgista se, että siinä keskity- tään tarjontapuoleen ja käyttöarvoihin, joita kapitalistinen tuotantotapa tarvitsee alueilta, jotka eivät vielä ole olleet sen alaisia. Toinen vaihtoehto on, että se ottaa piiriinsä sellaisia raaka-aineita, joilla ei aiemmin ole ollut samanlaista taloudellista

merkitystä. Kummassakin tapauksessa se leviää uusille alueille, joskin hieman eri merkityksessä.

Tästä päästään ajankohtaisiin keskusteluihin ekstraktivismista eli kaivannaisiin perustuvasta kehitysmallista, kapitalismin laajenemisesta ja imperialismista, sillä kapitalistisen tuotannon tarvitsemat kaivannaiset ja muut raaka-aineet, sekä myös halpa ravinto, hankitaan usein teollisuusmaiden ulkopuolelta, kuten Latinalaisesta Amerikasta tai Afrikasta (Dietz 2021). Hiljattain tämä on noussut esiin esimerkiksi yhteydessä levottomuuksiin Ranskan entisissä siirtomaissa Länsi-Afrikassa (ks. Maïche & Kynsilehto 2023). Perifeerisistä maista tulee riippuvaisia alkutuotannosta, joka ei edesauta niiden ekologisesti kestäväää kehitystä. (Ekstraktivismi on toki ongelma myös esimerkiksi Suomessa, erityisesti Lapissa. Tästä sekä Suomen kaivoslain puutteista ks. esim *Elonkehä*-lehden kaivos-teemainen numero 3/2021.)

Tässä toistuu Marxin *Pääomassa* merkille panema globaali dynamiikka, jonka myötä syntyy ”koneteollisuuden pääpaikkojen tarpeita hyödyttävä kansainvälinen työnjako”, jossa ”osa maapalloa” muutetaan kehittyneiden maiden ”raaka-aineiden tuotantoalueeksi” (Marx 1867/2013, 406–407). Näin raaka-aineiden tuotantoon liittyvät ekologiset tuhot voidaan ulkoistaa kapitalististen keskusten ulkopuolelle, missä myös työolot ovat usein huomattavan heikot, minkä vuoksi saksalainen Stephan Lessenich (2016) onkin kuvannut kapitalistisia keskuksia ”ulkoistamisyhteiskunniksi”.

Tätä globaalia ongelmaa saattaa jopa pahentaa sähköistykseen perustuva ”vihreä kapitalismi”, joka on entistä riippuvaisempi esimerkiksi Afrikasta peräisin olevista kaivannaisista (Claar 2021) tai esimerkiksi muualla kasvatetusta biopoltoainesta. Nykytilannetta kuvaa hyvin esimerkiksi seuraava huomio Nigeriä koskien: ”Vaikka Nigerin uraani tuottaa viidesosan Ranskan sähköstä, vain alle viidesosalla nigeriläisistä on mahdollisuus käyttää sähköä” (Maïche & Kynsilehto 2023). Kuten Schmelzer, Vetter ja Vansintjan (2022, 199) kirjoittavat, ”useat ehdotukset kestävyys siirtymästä globaalissa pohjoisessa, jotka perustuvat vihreisiin sijoituksiin, vihreään teknologiaan ja uusiutuviin energiamuotoihin, itse asiassa merkitsevät kasvavaa keskeisten raaka-aineiden louhintaa tai muunlaista hankintaa globaalista etelästä”. Myös vihreä kapitalismi siis uusintaa niin kutsuttua ”imperiaalista elämäntapaa” (Brand & Wissen 2017), jossa yksien hyvinvointi ja ekologisuus ”täällä” perustuvat toisten sortoon ja ympäristötuhoihin ”tuolla”.

Marx, ekologia ja emansipaatio

Vastakohtana kritisoimalleen kapitalistiselle luontosuhteelle Marx kirjoittaa *Pääoman* kolmannessa osassa:

Korkeamman taloudellisen yhteiskuntamuodostelman kannalta tulee maahan kohdistuva erillisten yksilöiden yksityisomistus ilmenemään aivan yhtä mauttomana kuin ihmisen toiseen ihmiseen kohdistuva yksityisomistus. Ei edes kokonainen yhteiskunta, kansakunta, eivätkä kaikki samanaikaiset yhteiskunnat yhdessäkään ole maan omistajia. Ne ovat ainoastaan sen haltijoita, nautintaoikeuden haltijoita, ja *boni patres familias* (hyvinä perheenisinä) niiden on jätettävä maa parannettuna jälkeen tuleville sukupolville. (Marx 1894/2015, 765.)

Tällaiset lausahdukset ovat johtaneet pyrkimyksiin – ehkäpä hiukan anakronistiinkin (vrt. Lähde 2001, 48) – tehdä Marxista ekologisen kriisin aikakaudelle sopivan emansipaatiokäsityksen edelläkävijä. Tätä kantaa on edustanut esimerkiksi Kohei Saito tuoreessa kirjassaan *Marx in the Anthropocene. Towards the Idea of Degrowth Communism* (2023). Hän esittää, että myöhäisissä muistivihkoissaan ja alleiviivauksissaan Marx päätyi omaksuma ajatuksen talouskasvun lopusta kommunismissa. Sen sijaan ranskalainen Timothée Haug on korostanut Marxin ”keskeneräistä ekologista katkosta” käsittelevässä väitöskirjassaan (T. Haug 2022), ettei asia ole näin yksinkertainen, kun tarkastellaan työn tuottavuuden kasvun merkitystä Marxin ja Engelsin emansipaatiokäsityksessä. Engels esimerkiksi kirjoittaa *Anti-Dühringissä*, että kapitalismin ylittäminen ”on ainoa ennakkoehto tuotantovoimien katkeamattomalle, yhä nopeammin edistyvälle kehitykselle ja samalla itse tuotannon käytännöllisesti katsoen rajattomalle lisääntymiselle” (Engels 1878/1979, 477). Kommunismissa tuotannon lisääntymisellä ei siis olisi rajoja. Marx puolestaan katsoo *Pääomassa*, että ”yhteiskunnan todellinen rikkaus ja sen uusintamisprosessin jatkuvan laajentumisen mahdollisuus” riippuu työn ”tuottavuudesta sekä niistä enemmän tai vähemmän runsaista tuotantoehtoista, joiden vallitessa se toteutuu” (Marx 1894/2015, 807). Marx siis huomaa tässä kohdin luonnollisten rajoitteiden merkityksen tuotantoehtoina. Marxin perspektiivi keskittyy ”työajan lyhentämiseen” ja ”vähimpään voimankäyttöön” työssä, mutta sisältää ”rationaalisien” aineenvaihdunnan säätelyn luonnon kanssa (emt., 808). Marxin tavoite ei siis ole kasvu sen itsensä vuoksi, saati luonnon kustannuksella.

Kuitenkin erityisesti *Pääomaa* edeltävässä *Grundrissessa* Marxilla on taipumus keskittyä työajan jatkuvaan lyhentämiseen työn tuottavuutta lisäämällä: ”Todellinen ekonomia – säästäminen – muodostuu työajan säästämisestä (tuotantokustannusten minimistä – ja minimoinnista). Kuitenkin tämä säästäminen on identtinen tuotantovoiman kehityksen kanssa.” (Marx 1857–1858/1986b, 184.) Työajan säästö samastuu tässä tuotantovoimien kehitykseen. Marx kirjoittaa, että ”kaikki

taloudellisuus palautuu viime kädessä ajan taloudelliseen käyttöön” (Marx 1857–1858/1986a, 119). Tämän ajatuksen ekologinen kriisi asettaa kyseenalaiseksi, sillä selvästikin resurssien kestävä ja järjellinen käyttö on myös tärkeä osa taloutta. Christopher J. Arthur on huomauttanut, että korostaessaan työaikaa talouden ainoana perustana tuotantotavasta riippumatta Marx omaksuu “modernin perspektiivin, jossa ’aika on rahaa” (Arthur 2013, 112). Timothée Haugin mukaan työn tuottavuuden kasvattaminen ja täten työajan lyhentäminen säilyy Marxille loppuun saakka ensisijaisena potentiaalisessa sosialismissa tai kommunismissa (T. Haug 2021, 478–492). Toki 1800-lukulaisen Marxin kritisointi tästä on selvää anakronismia.

Ekologinen kriisi kyseenalaistaa osia Marxin esittämistä emansipaatiokäsityksistä. Se pistää kysymään, mihin työn tuottavuuden huima kasvu kapitalistisessa suurteollisuudessa perustuu. Marx itse korostaa, että sen taustalla on luonnonvoimien tehokas käyttö suuressa mittakaavassa teollisessa tuotannossa (Marx 1861–1863/2018, 174). Työn tuottavuuden huima kasvu perustuu siis pitkälti luonnonvoimiin, joiden hyväksikäyttö edellyttää luonnonvaroja. Luonnonvarojen ehtymisellä on siis negatiivisia seurauksia työn tuottavuudelle (Marx 1867/2013, 61; vrt. Honkanen 2001). Myös sosialismissa työn tuottavuuden kasvu, mikäli se ymmärretään samalla tavalla kuin kapitalismissa, olisi sidottu luonnonvoimien ja tätä kautta luonnonvarojen käyttöön, missä olisi huomioitava myös niistä koituvat ympäristövahingot.

Tietoisuus kapitalismin historian aikana tapahtuneesta luonnonvarojen liiallisesta käytöstä ja esimerkiksi fossiilisten polttoaineiden käytön vaikutuksista sekä muusta luonnontuhosta vaikuttavat väistämättä käsitykseemme sosialismista. Pääoman ei kapitalismissa tarvitse maksaa luonnonvarojen uusintamisesta, niiden kestävydestä huolehtimisesta tai niiden käytöstä seuraavista sivuvaikutuksista. Sosialismissa nämä seikat pitäisi ottaa huomioon tuottavuuskasvun toivottavuutta pohdittaessa. Kuten Nancy Fraser (2022, 155) on huomauttanut, tällöin kysymys tuottavuuden kasvusta, työajan lyhentämisestä ja niiden toivottavuudesta ekologisesti kestävässä yhteiskunnassa näyttäytyy uudessa valossa. Sosialismia ei voi ajatella ilman, että huomioi sen kapitalismita perimän ympäristötuhon. Työn tuottavuuden kasvu, siis annetun tuotemäärän sisältämän työmäärän lasku, ei voi olla sosialismissa ainoa taloudellinen prioriteetti, toisin kuin Marx vielä *Grundrissea* kirjoittaessaan näytti ajattelevan. Samalla käy kyseenalaiseksi marxilaisessa traditiossa toistuva ajatus siitä, että sosialismissa työ voisi olla arvon mitta, jolloin taloudellinen arvo olisi edelleen kytketty kvantitatiivisesti mitattuun työn tuottavuuteen. Kyseessä saattaa olla kapitalistinen ”objektiivinen ajatusmuoto” (Marx 1867/2013, 82), jota marxilaisesta näkökulmasta tulisi kritisoida, sen omaksumi-

sen sijaan. Näiden kysymysten kohdalla viimeaikainen keskustelu degrowthista ja käsityksestä hyvästä elämästä, joka ei ole riippuvainen talouskasvusta, on tervetullutta ja se tulisi ottaa myös marxilaisten keskuudessa vakavasti (esim. Schmelzer, Vetter & Vansintjan 2022; Soper 2020).

Tutkimus & kritiikki -lehden numeron 1/2023 antroposeeni-teema koostuu kahdesta vertaisarvioidusta artikkelista ja kolmesta katsausartikkelista. Ensimmäisessä teemaan kuuluvassa vertaisarvioidussa artikkelissa Joonas Kumpulainen ja Petro Leinonen lähestyvät kysymystä kapitalistisen valtion ja vihreän kapitalismin suhteesta valtio- ja regulaatioteoreettisesti sekä empiirisesti aineistoanalyysin avulla. He painottavat kapitalistisen valtion riippuvuutta talouskasvusta ja tästä seuraavia vihreän kapitalismin ristiriitoja. Toisessa teeman vertaisarvioidussa artikkelissa Sakari Säynäjoki käsittelee keskustelua antroposeenistä ja kapitaloseenistä. Hän katsoo, että keskustelua rajoittaa se, ettei fossiilisiin polttoaineisiin ja täten fossiilikapitalismin erityisluonteeseen ole kiinnitetty riittävästi huomiota. Säynäjoen mukaan kapitalismin ja ympäristökriisin yhteyden asianmukainen käsittäminen vaatii siis kehittyneen kapitalismin fossiiliperustaisen luonteen ottamista vakavasti.

Toni Ruuska ja Pasi Heikkurinen vertailevat puheenvuorossaan Marxin ja Martin Heideggerin käsityksiä teknologiasta, ja pyrkivät löytämään välittävän kannan. Sauli Havu tarkastelee viime vuonna edesmenneen Bruno Latourin tuoreempaa, aiempaa poliittisesti kantaaottavampaa tuotantoa marxilaisen yhteiskuntateorian näkökulmasta. Santeri Sorsa puolestaan paneutuu kolmen uudehkon kirjan arvostelussaan kysymykseen degrowthista.

Antroposeeni-teeman lisäksi numero sisältää yhden vertaisarvioidun artikkelin ja yhden käännöksen, jotka kummatkin käsittelevät marxilaisen teorian peruskysymyksiä. Mikko Lahtinen tarkastelee artikkelissaan teorian ja käytännön suhdetta Marxin Feuerbach-teesien pohjalta. Lahtisen mukaan erityisesti yhdettätoista teesiä voidaan lukea myös Marxin myöhemmän toiminnan perustana. Lahtinen yhdistää luentansa teeseistä erityisesti Antonio Gramscin ”praksiksen filosofiaan” ja esittää Marxin avaavan näkyviä ”filosofian uuteen käytäntöön”. Marko Ampujan kääntämässä katsauksessa aiheesta laajalti julkaissut saksalainen Jan Rehmann tarkastelee marxilaisen ideologiateorian perusteita ja nykyistä relevanssia. Hän korostaa ideologiakäsitteen kriittistä luonnetta ja ideologioiden käytännöllisyyttä.

Sauli Havu & Jussi Silvonen

DOI – <https://doi.org/10.55294/tk.136057>

Tutkimus & kritiikki on lisensoitu Creative Commons Nimeä-EiKaupallinen-EiMuutoksia 4.0 Kansainvälinen -lisenssillä.

LÄHTEET

- ARTHUR, CHRISTOPHER J. (2013). The Practical Truth of Abstract Labour. Teoksessa Riccardo Bellofiore, Guido Starosta & Peter D. Thomas (toim.), *In Marx's Laboratory: Critical Interpretations of the Grundrisse*, 101–120. Leiden: Brill.
- BIOS (2018). Maailman aineksen käyttö kasvaa kasvamistaan. Minne ja kenelle luonnonvarat virtaavat? <https://bios.fi/maailman-aineksen-kaytto-kasvaa-kasvamistaan-minne-ja-kenelle-luonnonvarat-virtaavat/>
- BRAND, ULRICH & WISSEN, MARKUS (2017). *Imperiale Lebensweise. Zur Ausbeutung von Mensch und Natur im globalem Kapitalismus*. München: Oekom.
- BURKETT, PAUL (1999). *Marx and Nature: A Red and Green Perspective*. New York: Palgrave.
- CARSON, RACHEL (1963). Äänetön kevät. Suom. Pertti Jotuni. Helsinki: Tammi
- CLAAR, SIMONE (2021). Kein Ende des grünen Kolonialismus: Der Europäische Green Deal reproduziert die Abhängigkeiten von Afrika. *PROKLA. Zeitschrift für Kritische Sozialwissenschaft*, 51(202), 141–148. <https://doi.org/10.32387/prokla.v51i202.1931>
- DIETZ, KRISTINA (2021). Kämpfe um Natur in Lateinamerika. *Das Argument* 337, 178–186.
- DÖRRE, KLAUS (2009/2015). The New *Landnahme*: Dynamics and Limits of Financial Market Capitalism. Teoksessa Klaus Dörre, Stephan Lessenich & Hartmut Rosa, *Sociology, Capitalism, Critique*, 11–67. Engl. Jan-Peter Herrmann & Loren Balhorn. Lontoo: Verso.
- ENGELS, FRIEDRICH (1878/1979). *Anti-Dübring. Herra Eugen Dübring tieteen mullistajana*. Suom. Vesa Oittinen & Antero Tiisanen. *MEVT6* 5, 177–523. Moskova: Edistys.
- FOSTER, JOHN Bellamy (1999). Marx's theory of metabolic rift: Classical foundations for environmental sociology. *American Journal of Sociology*, 105(2), 366–405. <https://doi.org/10.1086/210315>.
- FOSTER, JOHN BELLAMY (2020). *The Return of Nature: Socialism and Ecology*. New York: Monthly Review Press.
- FRASER, NANCY (2022). *Cannibal Capitalism: How Our System Is Devouring Democracy, Care, and the Planet – and What We Can Do About It*. Lontoo: Verso.
- HARVEY, DAVID (1996). *Justice. Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell.
- HARVEY, DAVID (2003). *The New Imperialism*. Oxford: Oxford University Press.
- HARVEY, DAVID (2018). *Marx, Capital, and the Madness of Economic Reason*. Oxford: Oxford University Press.
- HAUG, TIMOTHÉE (2022). *La rupture écologique dans l'oeuvre de Marx: analyse d'une métamorphose inachevée du paradigme de la production*. Université de Strasbourg. https://publication-theses.unistra.fr/public/theses_doctorat/2022/Haug_Timothee_2022_ED520.pdf
- HEISKANEN, JUKKA (toim.) (2001). *Marx ja ekologia*. Helsinki: TA-Tieto.

- HEISKANEN, JUKKA (2010). *Nuoren Marxin luonnonfilosofia ja sen ekologiset seuraukset*. Helsinki: Demokraattinen sivistysliitto. https://www.desili.fi/wp-content/uploads/2017/05/Heiskanen-Marx_v6_10.pdf
- HONKANEN, PERTTI (2001). Marxin arvoteoria ja luonto. Teoksessa Jukka Heiskanen (toim.), *Marx ja ekologia*, 93–110. Helsinki: TA-Tieto.
- HUBER, MATT (2022). *Climate Change as A Class War. Building Socialism on a Warming Planet*. Lontoo: Verso.
- KELLOKUMPU, VILLE & SÄYNÄJÄKANGAS, JANNE (2022). Pääoma hakkuuaukealla: kuitupuukapitalismi metsätalouden tendenssinä. *Alue ja ympäristö*, 51(2), 21–45. <https://doi.org/10.30663/ay.120651>
- LESSENICH, STEPHAN (2016). *Neben uns die Sintflut. Die Externalisierungsgesellschaft und ihr Preis*. Berliini: Hanser.
- LUXEMBURG, ROSA (1913). *Die Akkumulation des Kapitals. Ein Beitrag zur ökonomischen Erklärung des Imperialismus*. Berliini: Vorwärts.
- LÄHDE, VILLE (2001). Marx ja ympäristöfilosofia. Teoksessa Jukka Heiskanen (toim.), *Marx ja ekologia*, 48–59. Helsinki: TA-Tieto.
- MAÏCHE, KARIM & KYNSILEHTO, ANITTA (2023). Afrikan vallankaappausvyöhyke: Kesken jäänyt dekolonisaatio ja turvattomuus Länsi-Afrikassa. <https://politiikasta.fi/afrikan-vallankaappausvyohyke-kesken-jaanyt-dekolonisaatio-ja-turvattomuus-lansi-afrikassa/>
- MALM, ANDREAS (2016). *Fossil Capital: The Rise of Steam Power and the Roots of Global Warming*. Lontoo: Verso.
- MARX, KARL (1844/1978). Juutalaiskysymyksestä. *MEVT6* 1, 66–100. Moskova: Edistys.
- MARX, KARL (1857–1858/1986a). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset ("Grundrisse")*. Osa 1. Suom. Antero Tiusanen. Moskova: Progress.
- MARX, KARL (1857–1858/1986b). *Vuosien 1857–1858 taloudelliset käsikirjoitukset ("Grundrisse")*. Osa 2. Suom. Antero Tiusanen. Moskova: Progress.
- MARX, KARL (1861–1863/1965). *Theorien über den Mehrwert. Band 1*. Marx-Engels-Werke 26.1. Berliini: Dietz.
- MARX, KARL (1861–1863/1968). *Theorien über den Mehrwert. Band 3*. Marx-Engels-Werke 26.3. Berliini: Dietz.
- MARX, KARL (1861–1863/2018). *Ökonomisches Manuskript 1861–1863. Teil II*. Marx-Engels-Werke 44. Berliini: Dietz.
- MARX, KARL (1867/2013). *Pääoma. Poliittisen taloustieteen arvostelua. 1 osa. Pääoman tuotantoprosessi*. Suom. O.V. Louhivuori, Mauri Ryömä & Tuure Léhen. Helsinki: TA-Tieto.
- MARX, KARL (1875/1979). Gothan ohjelman arvostelua. *MEVT6* 5, 525–551. Moskova: Edistys.
- MARX, KARL (1885/2014). *Pääoma. Poliittisen taloustieteen arvostelua. 2. osa. Pääoman kiertokulkuprosessi*. Suom. Mauri Ryömä. Helsinki: TA-Tieto.
- MARX, KARL (1894/2015). *Pääoma. Poliittisen taloustieteen arvostelua. 3. osa. Kapitalistisen tuotannon kokonaisprosessi*. Suom. Antero Tiusanen. Helsinki: TA-Tieto.
- MARX, KARL & ENGELS, FRIEDRICH (1845–1846/1978). Saksalaisen ideologian ensimmäinen luku. *MEVT6* 2, 67–147. Moskova: Edistys.
- MAU, SØREN (2023). *Mute Compulsion. A Marxist Theory of the Economic Power of Capital*. Lontoo: Verso.
- MEADOWS, DONELLA; Meadows, Dennis; Randers, Jørgen & Behrens III, William (1972). *The Limits to Growth; A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York: Universe Books.
- MOORE, JASON W. (2015). *Capitalism in the Web of Life. Ecology and the Accumulation of Capital*. Lontoo: Verso.

- MOORE, JASON W. & PATEL, RAJ (2017). *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature and the Future of the Planet*. Oakland: University of California Press.
- O'CONNOR, JAMES (1988). Capitalism, nature, socialism a theoretical introduction. *Capitalism Nature Socialism*, 1(1), 11–38. <https://doi.org/10.1080/10455758809358356>.
- PERELMAN, MICHAEL (1987). *Marx's Crises Theory: Scarcity, Labor, and Finance*. New York: Praeger.
- PINEAULT, ÉRIC (2023). *A Social Ecology of Capital*. Lontoo: Pluto Press.
- RÄTHZEL, NORA (2021). "Society–Labour–Nature: How to Think the Relationships? Teoksessa Nora Räthzel, Dimitris Stevis & David Uzzell (toim.), *The Palgrave Handbook of Environmental Labour Studies*, 793–814. Lontoo: Palgrave Macmillan.
- SAITO, KOHEI (2016). *Natur gegen Kapital. Marx' Ökologie in seiner unvollendeten Kritik des Kapitalismus*. Frankfurt a. M.: Campus.
- SAITO, KOHEI (2023). *Marx in the Anthropocene, Towards the Idea of Degrowth Communism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SCHMELZER, MATTHIAS; Vetter, Andrea & Vansintjan, Aaron (2022). *The Future is Degrowth: A Guide to a World Beyond Capitalism*. Lontoo: Verso.
- SOPER, KATE (2020). *Post-Growth Living: For an Alternative Hedonism*. Lontoo: Verso.
- STACHE, CHRISTIAN (2017). *Kapitalismus und Naturzerstörung. Zur kritischen Theorie des gesellschaftlichen Naturverhältnisses*. Opladen: Budrich UniPress.